

OSMANLIDAN GÜNÜMÜZE TÜRK TOPLUMUNDA ÇEVRE ANLAYIŞININ GELİŞMESİNDE VAKIFLAR VE DERNEKLER*

FOUNDATIONS AND ASSOCIATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL UNDERSTANDING OF TURKISH SOCIETY FROM OTTOMAN EMPIRE TO THE PRESENT DAY

Doğan YÖRÜK **

Öz

Modern öncesi dünyanın çevre sorunlarının başında temiz suyun temini ve su kaynaklarının muhafazası, yaşanan mekânların temizliği, ölen ve kesilen hayvanlar ile insan atıklarının geliştiği güzel bir yerlere atılmaması, salgın hastalıklara karşı tedbirler alınması, hayvanların bakımı ve korunması vs. gibi hususlar gelmektedir. Osmanlı devletinde, gerek İstanbul eksenli merkezi yönetim, gerekse taşra merkezli yöneticiler veya vakıflar bu tür sorunların giderilmesinde birinci derecede aktif rol oynamışlardır. Merkezi yönetim çıkardığı ferman ve kanunlarla, şehir yönetimleri muhtesibin denetimleriyle, vakıflar da hizmet alanları ile söz konusu problemlerin olumsuzluklarını bir yandan gidermeye, bir yandan da yaşanılabilir bir dünya inşa etmeye çalışmışlardır. Doğrudan çevre problemlerini konu edinen vakıflar yanında, kuruluş amacı farklı olmasına rağmen bu alana hizmet eden vakıflar da kurulmuştur. Böylece, verdikleri hizmetlerle toplumda çevre bilincinin ve anlayışının şekillenmesini sağlamışlardır. Bu husus, günümüzde de geçmişteki gibi doğrudan çevre problemlerine dikkat çeken ve bir şeyler yapma gerekliliğine inanan kişi ve kesimlerin kurduğu vakıf ve derneklerle devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler

Konya, sokak hayvanları, suyuolları, doğal kaynaklar, ekosistem.

Abstract

Main environmental issues in pre-modern world was based on preservation of freshwater resources, cleaning of residential places (house, street, square, landscaping), to avoid to leave slaughtered and dead animals and human waste to random places, various precautions against epidemics, protection and care of animals e.t.c. Both İstanbul-based central administration and

* Bu çalışma Selçuk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü (SÜBAP) tarafından 15701525 nolu proje ile desteklenen ve September 03-06, 2015 tarihlerinde Belgrade/ Serbia'da düzenlenen VIII. European Conference on Social and Behavioral Sciences, Sempozyumuna sunulan "Foundations and Associations for the Development of Environmental Understanding of Turkish Society From Ottoman Empire to the Present Day" adlı bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

** Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, dyoruk@selcuk.edu.tr

provincial administrators and foundations played a primary active role to solve this issues in Ottoman Empire. Central administration by publishing fermans (ordinance) and laws, city administrations by controls of muhtesib and the foundations by their services tried to resolve this problems and worked to build a livable world. Besides there was foundations that working for the environmental issues directly, another foundations founded for struggling with this issues even the purpose of establishment was different. So, they provided environmental awareness and understanding in the community by their services. Today this matter is also in progress with foundations and associations established by some individuals and sections who believe to do something and take attention to environmental issues like past.

•

Keywords

Konya, street animals, waterways, natural resources, ecosystems.

GİRİŞ

19. yüzyıl başlarına kadar daha çok yerel eksende düşünülen çevre sorunları Sanayi devrimiyle birlikte küresel bir boyut kazanmış, günümüzde bütün insanlığı ilgilendiren bir hal almıştır. Modern öncesi ekonomiler geçimlik ekonomi bağlamında kanaat ve tasarrufu merkeze alırken, Sanayi devrimine yol açan ekonomik anlayış ise tüketim üzerine inşa edilmiştir. İnsanoğlu, pozitivist bakış açısıyla ölçünün ve hayatın merkezine kendini almış¹, çevresini de buna göre şekillendirmiştir. Bu husus canlı ve cansız varlıkların tümünün adeta sömürülmesini beraberinde getirmiş, doğal kaynaklar, hayvanlar, bitkiler vs. doğal çevreyle ilgili pek çok sorunun kaynağını teşkil etmiştir². İnsanoğlu özellikle son 70 yılda dünyadaki kaynakları tüketme ve yaşam kaynaklarını kurutma noktasında büyük bir zafer kazanmış, nihayet ünlü fizikçi Stephen Hawking evrenin en fazla bin yıl daha yaşayabileceği, bu yüzden insanların yeni yaşanabilir gezegenlere göç etmesi gerektiğine işaret eden bir kıyamet teorisini dile getirmiştir³.

Günümüzde yerel ve küresel boyutlarda karşı karşıya kaldığımız çevre sorunları, yaşanılabilir bir dünya için çevre-insan faktörünün hâkimiyet anlayışı üzerinden değil de, denge unsuru üzerinden değerlendirilmesi gerektiğini ihsas etmiştir. Bu bağlamda, ulusal ve uluslararası ölçeklerde kurulan dernekler insanların çevreye karşı duyarlılığını arttırmak için çeşitli faaliyetler yürütmektedirler. Buradan hareketle çalışmamız, vakıflar ve derneklerin hangi özellik, faaliyet ve hizmet alanlarıyla Türk toplumunda çevre anlayışının oluşmasına ve gelişmesine zemin hazırladığına dair olacaktır. Bu faaliyetlerin somut başarılarının olup olmadığını sorgulamak ise elimizde herhangi bir ölçek olmadığından maalesef mümkün değildir.

A- ÂYET VE HADİSLERDE ÇEVRE

Çevre sorunları her ne kadar endüstrileşmeyle ilişkilendirilmekle birlikte önceki dönemlerde de insanların bir şekilde bu meselelerle karşılaştıkları ve bunlarla mücadele ettikleri bilinmektedir. Özellikle İslam toplumlarının iman ve amellerini düzenleyen Kur'an ve hadislerdeki *evren, doğal çevre ve kaynaklarla ilgili referanslar* Türk toplumunda çevre bilincinin oluşmasını ve yaşam biçimi haline gelmesini sağlamışlardır. Kur'an inananlara, her şeyin bir ölçüye göre yaratıldığını ve dengenin bozulmamasını emrederken⁴, Müslümanlara yalnız Allah'a değil, aynı zamanda içerisinde yaşadığı toplum ve fizikî çevreye karşı da sorumluluk yüklemiştir⁵. Yine, insana sayısız nimet verildiği ve israf etmeden bu nimetten faydalanması⁶

* Bu çalışma Selçuk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü (SÜBAP) tarafından 15701525 nolu proje ile desteklenen ve September 03-06, 2015 tarihlerinde Belgrade/ Serbia'da düzenlenen VIII. European Conference on Social and Behavioral Sciences, Sempozyumuna sunulan "Foundations and Associations for the Development of Environmental Understanding of Turkish Society From Ottoman Empire to the Present Day" adlı bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

* Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, dyoruk@selcuk.edu.tr

¹ Fikri Gül, "İnsan-Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.14, Denizli 2013, s.18.

² Hüseyin Aydın, *Ekolojik Sorunlara Teolojik Yaklaşımlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2009, s.102-157.

³ <http://www.marketwatch.com/story/stephen-hawkings-catastrophic-end-for-planet-earth-2015-07-09>. Erişim Tarihi: 18.07.2016; <http://www.bustle.com/articles/137127-how-stephen-hawking-thinks-the-world-will-end-comes-in-a-variety-of-terrifying-ways>. Erişim Tarihi: 18.07.2016.

⁴ "Biz, her şeyi bir ölçüye göre yarattık" Kur'an-ı Kerim, Rahman Suresi, 7, 8; "Göğü Allah yükseltti ve mizanı (dengeyi) O koydu. Sakın dengeyi bozmayın" İbrahim Suresi, 32, 33, 34.

⁵ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm'ın Kalbi*, Çev. Ahmet Demirhan, Gelenek Yay., İstanbul 2002, s.167-168.

⁶ İbrahim Suresi, 32, 33, 34; Abese Suresi, 17-27.

telkin edilmekte, kendisine emanet olarak verilen nimetlerle ahirete hazırlanması, başkalarına zarar verecek, dünyada bozgunculuk yapacak her türlü düşünce ve davranıştan kaçınmasını istemiştir⁷. Bunlara ilaveten, inananlar temizlik konusunda sürekli uyarılmış, manevi temizliğin yanında maddi temizliğe göndermeler yapılmış⁸, ahirette varılmak istenen yer olan cennet, içinde nehirler akan, her türlü meyve ağacı ile koyu gölgeliklerin bulunduğu ve nimetlerle dolu yeşillik bir mekân olarak tanımlanmıştır⁹. Benzer anlamlar taşıyan pek çok ayet ve hadislerde içinde yaşanan ve olması gereken ideal çevreye atıflar dikkat çekmektedir.

B- OSMANLI'DA VAKIFLAR VE ÇEVRE

Ayet ve hadislerden beslenen, Allaha yakın olma gayesiyle menkul veya gayrimenkul malların toplum yararına tahsis edilmesiyle kurulan vakıflar, Osmanlı toplumunu bir bütün olarak kuşatmıştır. Eğitimden sağlığa, sosyal yardımdan güvenliğe, ticaretten ulaşım, bayındırlıktan temizliğe varıncaya kadar bütün alanlarda hizmet sunan vakıflar, çevre ve çevre sorunlarıyla da ilgilenmişlerdir. Bu bağlamda, insan-çevre arasındaki ilişkinin tayininde veya gelişim seyirinde önce vakıflar, küresel problemlerin yaşanmaya başladığı dönemlerde ise derneklerin faaliyetleri önemli rol oynamıştır.

Osmanlı dönemi çevre sorunlarının başında temiz suyun temini ve su kaynaklarının muhafazası, yaşanan mekânların temizliği ve korunması, muhtaç hayvanların bakımı, ölen ve kesilen hayvanlar ile insan atıklarının belli yerlerde toplanması, salgın hastalıklara karşı çeşitli tedbirler, hayvanların bakımı ve korunması vs. gibi hususlar gelmektedir. Merkezi yönetim çıkardığı ferman ve kanunlarla, şehir yönetimleri muhtesibin denetimleriyle, vakıflar da hizmet alanları ile söz konusu problemlerin olumsuzluklarını gidermeye çalışmışlardır. Vakıfların bir kısmı doğrudan, bir kısmı da dolaylı bir biçimde bu alana hizmet etmiştir. Su, sukuyusu, su yolu, çeşme, sarnıç, şadırvan, nehir taşkınları ve temizliği, bataklıklar, muhtaç hayvanların bakımı vs. gibi amaçlarla kurulan vakıflar doğrudan; bağ, bahçe, koruluk, zeytinlik, ormanlık vs. alanların gelir kalemi olarak yazıldığı vakıflar ise dolaylı bir şekilde çevre sorunlarına eğilmişlerdir. Memleket genelinde doğrudan çevre sorunlarına eğilen ve bu alana hizmet eden vakıf sayısı çok düşükken, binlerce bağlık, bahçelik, koruluk, çayırılık alanları herhangi bir vakfın gelir kalemleri içerisinde görmek oldukça yaygındır. Bu nedenle çalışmamıza konu olan çevre vakıfları daha çok dolaylı vakıflar diye tanımladığımızdır.

Osmanlı toplumu bünyesinde kurulan pek çok vakfa köyler, mezraalar, bağlar, bahçeler, zeytinlikler, korular ve ormanlar gelir kalemi olarak ayrılırken, doğrudan doğruya çevreyi koruma amacıyla da hayır kurumları tesis edilmiştir. Bu husus, "vâkıfın şartı şeriatın hükmü gibidir" anlayışıyla birlikte düşünüldüğünde, vakıf mallarının dolayısıyla bağlık, bahçelik ve koruluk alanların dokunulmazlıklarını da beraberinde getirmiştir. Böylelikle herhangi bir vakfın gelir kalemleri içerisinde yer alan bağlık ve bahçelik alanlar korunduğu gibi vakfın devamlılığı bağlamında daha da geliştirilmesi bile söz konusu olmuştur. Selçuklular ve Osmanlılar döneminde Konya ve çevresinde kurulan vakıfların gelirleri arasında yüzlerce bağ ve bahçenin yanında koruluklar, mezraalar ve köylerin varlığı¹⁰, dolaylı da olsa fiziki çevrenin korunması ve geliştirilmesinin vakıflar eliyle yürütüldüğüne işaret etmektedir. Yine, Mihrîşah Valide Sultan'ın Midilli adasının doğu ve güneyinde büyük zeytinlikler¹¹, çeşitli kişilerin İstanbul, İstanbul-Şile, Çatalca, Giresun, Kırklareli, Bursa-Karacabey, Edirne, Bolu, Bolu-

⁷ Bakara Suresi, 60, 205; A'raf Suresi, 56.

⁸ Müddesir Suresi, 4; Hac Suresi, 26; Tevbe Suresi, 108; Fatır Suresi, 18.

⁹ Bakara Suresi, 25; Nisa Suresi, 57; Yunus Suresi, 9; Muhammed Suresi, 15; Zümer Suresi, 20.

¹⁰ Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Tahrir Defterleri (TKGM TT) 564, 565, 584.

¹¹ İbrahim Oğuz, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Midilli'de Zeytinyağı Üretimi ve Mihrîşah Valide Sultan'a Ait Vakıf Zeytinlikler", *Vakıflar Dergisi*, S.43, Ankara 2015, s.80-83.

Gerede, Tekirdağ-Saray ve Edremit gibi yerlerde farklı büyüklüklerde ormanlar¹² vakfetmeleri bu bağlamda değerlendirilebilir.

Osmanlı devleti bünyesinde başta başkent İstanbul olmak üzere hemen her şehirde pek çok çevre vakfının kurulduğu görülmektedir. Bunları kendi içinde temiz su temini, bayındırlık, temizlik, yeşillik alanlar ile hayvanların korunması ve bakım hizmetleri gibi çeşitli başlıklara ayırmak mümkündür. Konya ve çevresinde doğrudan çevre sorunlarıyla ilgili kurulan vakıfların neredeyse tamamı sarnıçlar, kuyular, çeşmeler, şadırvanlar ve buralardan temiz su akması için suyollarının bakım ve tamiri gibi hizmetlerle öne çıkmaktadır¹³. Öyle ki 1650-1910 yılları arasında bu amaçlarla kurulan vakıf sayısı yaklaşık 30 civarındadır¹⁴. Bu tarihten önce kurulmuş ve hizmet vermeye devam eden vakıfların varlığı da düşünüldüğünde bu sayıyı daha yukarıya çekmek mümkündür. Örneğin, Kazasker Abdülkadir Efendi'nin 1547 tarihli vakfiyesinde şehir halkının su ihtiyacını karşılamak amacıyla "Konya'ya nehir akıttığı"¹⁵ kayıtlı iken, Küçük Sinanperâkende Mahallesi'nden el-Hâc Hâfız Mehmed Efendi 1810 yılında İstanbul yolu Buzlukbaşı mevkiinde yer altından toplanan sularla, gelip geçenlere hayat verip ölüm ateşini def etmek için 153 zirâ' nisâbında bir sarnıç ve bir taş musluk bina etmiş¹⁶, Affân Sultan Mahallesi'nden Fatma Hatun adlı bir kadın 1825 yılında Meram bağları yolu üzerinde Pürmüşekbaşı mevkiinde tatlı su için bir kuyu kazdırmış¹⁷, Hadım Karındaşı Hasan 1659 öncesinde Hergele Çeşmelerinden akan suyun harap künklerini 4.000 künkle yenilemiştir¹⁸. Yine, 1677 tarihli Başdeftardar el-Hâc Mehmed Efendi vakfiyesinde ise Edirne ve İstanbul'daki hamam, fırın, çeşme ve şadırvanın suyollarının tamir ve bakımı için su yolcu tairesinden 3 ayrı kişiye vakıftan gelir tahsisatı yapılmıştır¹⁹. Kadınlar veya erkekler tarafından inşa edilen çeşme, şadırvan, sarnıç ve kuyuların istenilen ölçüde hizmet verebilmesi için, suyolları ile tamirat ve bakımlarının sürekli yapılması gerekmiş, bu da, ya kurucular ya da zengin veya saygın kadınlar-erkekler tarafından para veya gayrimenkullerin vakfedilmesiyle desteklenmiştir²⁰.

Mahalle merkezli kurulan avarız vakıfları Osmanlılarda geniş bir uygulama zemini bulmuş, günümüzde belediyeler tarafından yerine getirilen yol, kaldırım, su ve suyolları gibi hizmetler bu vakıfların faaliyet alanı içine girmiştir²¹. 1650-1910 tarihleri arasında Konya mahallelerinin sadece 13'ünde avarız vakfı tespit edilebilmiştir²². Aslında Konya'nın 1584²³ ve

¹² Said Öztürk, "Osmanlı Döneminde Çevrenin Korunmasında ve Geliştirilmesinde Vakıfların Rolü", *Vakıflar Genel Müdürlüğü Çevre Sempozyumu: Geleneksel Vakıf Kültüründe Çevre ve Çevre Vakıfları*, Ankara 7-13 Mayıs 2007, s.44.

¹³ İzzet Sak, "Şer'îye Sicilleri Işığında Anadolu'nun Sağ Kolu Üzerinde Bulunan Konya ve Çevresinde Su Hizmetlerine Yapılan Vakıflar (1700-1900)", *CIEPO 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri (14-16 Nisan 2011)*, C.III, Uşak 2011, s.1461-1478.

¹⁴ İzzet Sak, *Kadı Sicilleri Işığında Konya'da Yapılan Vakıflar (1650-1910)*, Konya Büyükşehir Belediyesi Yay., Konya 2012, s.147-163.

¹⁵ Nazif Öztürk – Mevlüt Çam, "Evkâfın Suları/Veya Tarihte Su Vakıfları", *Su Medeniyeti Sempozyumu*, Konya Büyükşehir Belediyesi Yay., Konya 2010, s.364 vd.

¹⁶ Sak, *Vakıflar*, s.161-162.

¹⁷ Sak, *Vakıflar*, s.163

¹⁸ Sak, *Vakıflar*, s.157, 161-163; benzer örnekler için bkz. Fatma Şensoy, "Suyu Vakfetmek, Arşiv Belgelerinden Konya Su Vakıflarının Okumak", *Su Medeniyeti Sempozyumu*, Konya Büyükşehir Belediyesi Yay., Konya 2010, s.374-389.

¹⁹ Doğan Yörük, "Başdeftardar el-Hâc Mehmed Efendi Vakfiyesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXI/2, İzmir 2006, s.203-204.

²⁰ Bkz. Sak, *Vakıflar*, s.147-163; Sak, "Konya ve Çevresinde Su", s.1461-1478; Öztürk- Çam, "Evkâfın Suları", s.348-373; Doğan Yörük, "16-17. Yüzyıllarda Konya ve Çevresindeki Su Kaynaklarının Kullanımına Dair Gözlemler", *Osmanlı Devletinde Nehirler ve Göller*, II, Haz. Şakir Batmaz – Özen Tok, Not Yay., Kayseri 2015, s.687.

²¹ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1981, s.1271; Mehmet İpşirli, "Avarız Vakfı", *DİA*, IV, Ankara 1991, s.109.

²² Sak, *Vakıflar*, s.165-169.

²³ TKGM TT 104, vr.10b-30a.

1642'de²⁴ 120-117 arasında bir mahalleye²⁵ sahip olduğu dikkate alındığında bu sayı oldukça düşük kalmaktadır. Vakıflarla ilgili diğer arşiv kaynaklarının taranmasıyla bu rakamın daha da yukarıya çıkması muhtemeldir. Konya gibi diğer Anadolu şehirlerinde ve İstanbul mahallelerinde de bu amaçlarla kurulan pek çok vakfa rastlamak mümkündür²⁶.

Ev ve dükkânların önü ile sokakların temizliği, yollar ve çarşıların kirletilmemesi, kirletildiği takdirde derhal temizlenmesi, atıkların boş ve uzak mahallere nakledilmesi, mezarlıkların at, kedi ve köpek gibi hayvanlardan korunması, arabacıların kullandıkları öküzlerin gübrelerinin ve hayvan leşlerinin rastgele atılmayıp, şehir dışındaki uygun yerlere götürülmesi gibi hususlar bir yandan padişah fermanları²⁷ ile düzenlenirken, diğer yandan da vakıflarla²⁸ desteklenmiştir. Padişahlar çıkardıkları fermanların yanında kendi kurdukları vakıflar bünyesinde de çevre sağlığı ve temizliğiyle ilgili görevli kişilere tahsis yaparak bu hususa eğilmişlerdir. Fatih ve Kanuni'nin cami, medrese ve imaret duvarlarına gelişigüzel yazılan yazı veya şekilleri silmek için birer kişi tayin ederek görüntü kirliliğinin ortadan kaldırmaya çalışmışları bu bağlamda değerlendirilebilir. Yine, sokaklara atılan balgam ve tükürüklerin mahzurlarını gidermeyi kendine vazife edinen vakıflar, bu sıkıntıyı gidermeye yönelik adımlar atarak çeşitli kişileri ücret vermişlerdir²⁹.

Özellikle İstanbul ve Edirne'de örneğini gördüğümüz çöplerin temizliğiyle vazifelenen çöplük (*mezbele*) subaşılı muhtemelen diğer şehirlere de tayin edilmiş, görev alanlarıyla ilgili de bir talimatname kaleme alınmıştır³⁰. Yine, gürültü ve hava kirliliği, dere, göl ve bataklıkların ıslahı, denizlerin, limanların ve nehirlerin temizliği, erozyonla mücadele, su taşkınlarının önlenmesi, hıfzıssıhha (sağlıklı yaşama) uygulamaları ve atıkların değerlendirilmesi³¹ gibi meseleler de bu bağlamda zikredilebilir.

Osmanlı toplumunda çevre anlayışı insanın dışındaki doğal çevre ve hayvanlardan soyutlanmamış, aksine bütün unsurların ahenk ve uyumuyla birlikte düşünülmüştür. Bu bağlamda Sultan Ahmet, kendi yaptırdığı imaretinde kuşlar için yüksek bir kule inşa ettirip, artık yemeklerin bu kuleye dökülmesi³², Kili Nazırı Mustafa Ağa mahallede dolaşan köpeklere ekme verilmesi³³ ve Abdullah oğlu Mürselli Hacı İbrahim Ağa da çevreye gelen leyleklere yiyecek dağıtılması için vakıflar kurmaları dikkate şayandır³⁴. Yine, zayıf hayvanlar için gıda ve su temini, kedilere ciğer verilmesi, cami avlusunda toplanan kuşların yemlenmesi, kedi ve

²⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver (BOA MAD) 3016, s.2, 6-8; BOA MAD 3074, s.10-15, 34-69.

²⁵ Hüseyin Muşmal, "XVII. Yüzyıl Ortalarında Konya Mahalleleri", *Konya IV, İpek Yolu Özel Sayı*, Edt. Yusuf Küçükdağ, Konya 2002, s.71-78.

²⁶ Cafer Çiftçi, "Osmanlı'da Mahalle Avarız Vakıfları: Bursa Örneği (1749-1784)", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.29, Mayıs-Temmuz 2006, s.63-64; Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûni Dönemi Üsküdar Örneği*, TTK Yay., Ankara 2003.

²⁷ Said Öztürk (Yay. Haz.), *Çevre İnsan ve Tarih*, II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul 2007; Bayezid Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Nr.1970, vr.101a-103a, 109b-110b; Ahmet Refik Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, Haz. Abdullah Uysal, TC. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, s.99-115.

²⁸ Mehmet Şeker, "Osmanlı Vakfiyelerinde Çevre Bilinci ve Örnekleri", *Ekoloji Çevre Dergisi*, Yıl:1, S.4, 1992, s.26-30; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.6, Fey Vakfı Yay., İstanbul 1993, s.540-544.

²⁹ Kazıcı, "Çevre", s.58-59.

³⁰ Bayezid Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, Nr.1970, vr.101a-103a; Ahmet Akgündüz, *İslam ve Osmanlı Çevre Hukuku*, OSAV Yay., İstanbul 2009; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Belediye Teşkilatı ve Belediye Kanunları*, OSAV Yay., İstanbul 2005, s.66-67; Altınay, *İstanbul Hayatı*, s.99-115.

³¹ Öztürk, *Çevre İnsan ve Tarih*.

³² Ziya Kazıcı, "Vakıfların Çevre İle İlgili Hizmetleri", *Vakıflar Genel Müdürlüğü Çevre Sempozyumu: Geleneksel Vakıf Kültüründe Çevre ve Çevre Vakıfları*, Ankara 7-13 Mayıs 2007, s.58.

³³ Cahit Baltacı, "Vakfın Kuruluş Felsefesinde Çevre Faktörü", *Vakıflar Genel Müdürlüğü Çevre Sempozyumu: Geleneksel Vakıf Kültüründe Çevre ve Çevre Vakıfları*, Ankara 7-13 Mayıs 2007, s.32; *Tarihimizdeki İlginç Vakıflar*, Edt. Mehmet Fatih Müftüoğlu, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2012, s.14.

³⁴ *Tarihimizdeki İlginç Vakıflar*, s.93

köpeklerin bakımı gibi hususların çeşitli vakıfların vakfiyelerine girebilmesi³⁵, Osmanlı insanının düşünce yapısına işaret etmesi bakımından önemlidir. Ünlü Fransız şair Lamartine “Müslümanlar canlı ve cansız mahlûkatın hepsiyle iyi geçinirler: Ağaçlara, kuşlara, köpeklere, velhasıl Allah’ın yarattığı her şeye hürmet ederler” ifadesiyle bu gerçeği dile getirmiştir³⁶.

Nehir taşkınlarının köprülere, yerleşim yerlerine, ziraat alanlarına verdiği zararı önlemek ve su kanalları inşa ederek daha fazla toprağın sulanabilir hale gelmesini sağlamak amacıyla da vakıflar kurulmuştur. Örneğin, Sultan II. Bayezid, 1496 yılında Amasya’da tesis ettiği vakıf ile köprü üzerine bir kişiyi nazır tayin ettirmiş, böylelikle köprünün, selin getirdiği ağaç ve taşlardan temizlenerek, şehre vereceği zararı önlemek istemiştir³⁷. XVI. yüzyıl sonlarına doğru Sadrazam Mehmed Paşa ile Feridun Ahmed Bey’i birlikte proje hazırlamaya iten sebeplerin başında, Sakarya nehrinin zaman zaman taşmasıyla birçok yol ve köprüleri bozması gösterilmiştir. Buna göre, Beypazarı kazasına tabi Yenice köyü yakınında Sakarya nehrinden bir miktar su ayrılıp büyük bir bende bağlanacak, 17.000 zira’ uzunluğunda bir hark kazılarak, harkın geçtiği yerlerde Eskişehir civarında o zamana kadar atıl halde kalmış olan araziler sulanacaktır. Böylece 75 müd³⁸ (yaklaşık 38.487 kg) miktarı çeltik tohumu ekilecek bir yer açılarak pirinç ziraatı yapılması hedeflenmiştir³⁹. Yine, Edirne’de Ali Bey bin Hamza adlı kişi Çukurbostan mevkiindeki gölün temizlenmesi için bir miktar para tahsis ederken⁴⁰, farklı tarihlerde Menderes, Karasu (Struma), Cebel-i Lübnan’da İbrahim, Seyhan, Ceyhan vb. nehirlerin ıslah edilerek taşkınların önlenmesi, yerleşim ve ziraat alanları oluşturulması bağlamında önemli projeler olarak dikkat çekmektedir⁴¹.

Osmanlı insanının imar ve bayındırlık faaliyetlerinde de çevreci bakış açısını yakalamak mümkündür. Sivil mimari denilen meskenler daha çok geçici malzeme olan kerpiç ve ahşaptan dinî, hayrî, sıhhi, içtimaî vs. vakıf eserler ise kalıcı malzeme olan taştan yapılmıştır. Binalar inşa edilirken topoğrafyayı değiştirmek yerine, olduğu gibi tepe ve yamaçlar korunarak yapılaşma faaliyeti sürdürülmüştür⁴². Örneğin, İstanbul’un yedi tepesi Sarayburnu, Nuruosmaniye, Bayezid, Fatih, Yavuz Selim, Edirnekapı, Kocamustafapaşa yedi ayrı vakıf külliye ile korunduğu gibi varlığını günümüze kadar sürdürebilmiştir. Mimari eserlerin çevre düzenlemesi, mimari şekli ve diğer nitelikleriyle de çevresiyle uyum içinde olmasına özen gösterilmiş ve bu binaların içinde yaşayan insanların stresten uzak huzurlu bir hayat sürmeleri hedeflenmiştir⁴³. Örneğin Sultan II. Bayezid döneminde Edirne’de bina edilen Dârüşşifa’da ney, keman, ud, musikâr, çeng ve santur eşliğinde, güzel sesli hanendeler haftada üç gün gelerek neva, rast, düğâh, çargâh ve suzinak makamlarıyla hasta ve delilere musiki icrasıyla tedavi uygulamıştır. Yine aynı şifahanede hastaların, güllük, bağlık ve bostanlık alanlarda gezdikleri; bahar mevsiminde kendilerine sim ve zerrin, deveboynu, yasemin, gülnesrin, şebboy, karanfil, reyhan, lale ve sümbül gibi çiçekler verilerek güzel kokularla iyileştirildikleri anlatılmaktadır⁴⁴.

³⁵ Öztürk, “Vakıfların Rolü”, s.46.

³⁶ İbrahim Özdemir, *Yalnız Gezegem*, Kaynak Kültür yayın Grubu, İstanbul 2001, s.115.

³⁷ Öztürk, “Vakıfların Rolü”, s.48.

³⁸ Standart müdd buğdayda 513,12 kg. arpada ise 445 kg civarındadır. Bkz. Walther Hinz, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1990, s.58.

³⁹ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler”, *Vakıflar Dergisi*, II, İstanbul 1974, Tıpkıbasım Ankara 2006, s.358.

⁴⁰ Cahit Baltacı, “Vakfın Kuruluş Felsefesinde Çevre Faktörü”, *Vakıflar Genel Müdürlüğü Çevre Sempozyumu: Geleneksel Vakıf Kültüründe Çevre ve Çevre Vakıfları*, Ankara 7-13 Mayıs 2007, s.32.

⁴¹ Bkz. *Osmanlı Devletinde Nehirler ve Göller*, II, Haz. Şakir Batmaz – Özen Tok, Not Yay., Kayseri 2015 içinde ilgili bildiriler.

⁴² Turgut Cansever, “Osmanlı Şehri”, *Osmanlı*, V, Edt. Güler Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s.512-513.

⁴³ İbrahim Özdemir, “Osmanlı Toplumunda Çevre Anlayışı”, *Türkler*, X, Edt. Hasan Celal Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.606.

⁴⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, III, s.469-470; Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, İstanbul 1940, s.111.

Bu ve bunun gibi pek çok çevre sorunlarına eğilen vâkıflar, kurdukları vakıflarla toplum hafızasında farkındalık oluşturmuşlardır⁴⁵. Fakat Osmanlı genelinde kurulan binlerce vakıftan çok az bir bölümünün doğrudan çevreci hizmetlere odaklandığını da belirtmemiz gerekir. Sayıca az olan bu tür vakıfların toplum benliğinde ne kadar yer bulabildiği veya ne kadar insanı etkileyebildiği ise üzerinde durulması gereken bir başka husustur. Biz, Osmanlı toplumunda çevre anlayışının, doğrudan bu hizmetlere yönelik kurulmuş vakıflardan ziyade, sayıca çok daha kabarık olan hizmetlerinden herhangi birinin çevreyle ilgili vakıflarından daha çok etkilendiğini düşünüyoruz.

C- DERNEKLER VE ÇEVRE

Osmanlı idarecileri ve elitleri kurdukları vakıflarla gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak çevre konusunda toplumsal bilincin ve farkındalığın oluşmasına öncülük etmişlerdir. Benzer tutum ve davranış biçimi günümüzde, sivil toplum kuruluşları olarak bilinen vakıf ve dernekler üzerinden yürütülmektedir. Bu dernekleri faaliyetleri ve etkileri bakımından ulusal ve uluslararası diye ikiye ayırmak gerekir. Uluslararası örgütlerin başında Gıda ve Tarım Örgütü (Food and Agriculture Organization, FAO), Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization, WHO), Dünya Doğayı Koruma Vakfı (World Wide Fund for Nature, WWF), Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO), Uluslararası Doğal Felaketleri Azaltma Kurumu (International Strategy for Disaster Reduction, ISDR), Yeşilbarış (Greenpeace), Uluslararası Su Merkezi (International Center for Water, IWC) gibi kurumsal yapılar gelmektedir. Bunlardan en ilginç olanı 1971 yılında kurulan, yaptıkları eylemlerle kendinden söz ettiren ve sürekli gündemden düşmeyen Greenpeace'tir. Kendilerini, çevreci ve barışçıl faaliyet gösteren bağımsız küresel bir örgüt olarak tanımlayan dernek, faaliyetlerini daha çok iklim değişikliği, silahsızlanma, yenilenebilir enerji kaynakları, biyolojik çeşitlilik, denizler, ormanlar ve bu ekosisteme bağlı yaşayan bitki, hayvan ve insanlar olarak belirlemiştir⁴⁶. Greenpeace örgütü üyeleri dünya çapında başlattıkları protestolar, gösteriler, imza kampanyaları ve bilimsel çalışma raporlarıyla farkındalık oluşturarak küresel şirketlerin ve hükümetlerin politikalarına yön vermişlerdir. Örneğin, dünyanın en büyük giyim markaları olan Levi's, Uniqlo ve Zara gibi şirketler küresel Detox kampanyasıyla doğan kamuoyu baskısı nedeniyle 2020 yılına kadar zararlı kimyasalların tedarik zinciri ve ürünlerindeki kullanımına son vereceğine dair taahhütte bulunmuşlardır. Yeni Zelanda Hükümeti'nin bir kömür santrali inşa etme fikrine karşı Greenpeace ve yerel eylemcilerin dört yıl boyunca sürdürdükleri protesto yürüyüşleri, mahkemelere gitme ve imza toplama gibi kampanyalar sonuç vermiş, nihayet hükümet 2007'de, planlanan kömür santralinin iptal edildiğini duyurmuştur⁴⁷. Greenpeace gibi diğer çevre örgütleri de elbette dünyanın dört bir tarafında yaşanan çevre problemlerini konu edinmekte, aynı veya benzer metotlarla hükümetlerin, küresel şirketlerin ve dünya kamuoyunun dikkatini ve ilgisini çekebilmeyi başarabilmektedirler.

Uluslararası örgütlerinin yanında çevre sorunlarına dikkat çekmek için yerel ve Türkiye çapında kurulmuş sayısız vakıf ve dernek vardır. Bunların başında Türkiye Erozyonla Mücadele, Ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı (The Turkish Foundation for Combating Soil Erosion for Reforestation and the Protection of Natural Habitats, TEMA), Türkiye Tabiatını Koruma Derneği (TTKD), Türkiye Çevre Sorunları Vakfı (TÜÇEV), Doğal

⁴⁵ Bu bağlamda kurulmuş olan vakıfların isimleri ve hizmetleri için bkz. *Tarihte İlginç Vakıflar*, s.10, 12, 15, 19, 27, 28, 29.

⁴⁶ <http://www.greenpeace.org/turkey/tr/about/>. Erişim Tarihi: 30.07.2015.

⁴⁷ <http://www.greenpeace.org/turkey/tr/about/history/basarilar/>. Erişim Tarihi: 30.07.2015.

Yaşamı Koruma Vakfı (DAYKO), Çevre Koruma ve Ambalaj Atıkları Değerlendirme Vakfı (ÇEVKO Foundation) vs. gelmektedir. Bu kuruluşlardan en fazla öne çıkan örgüt şüphesiz TEMA'dır. 1992 yılında iki toprak sevdalısı Hayrettin Karaca ve A. Nihat Gökyiğit tarafından kurulan vakıf, Anadolu'daki erozyon ve çölleşme tehlikesine dikkat çekmeyi amaç edinmiş, buna karşı mücadelenin devlet politikası haline gelmesine katkı sağlamayı da hedef olarak belirlemiştir. TEMA'nın "Türkiye Çöl Olmasın" sloganı toplumda büyük yankı uyandırmış, ilk kez önlem alınmazsa ülkemizin çöl olma tehlikesi ile karşı karşıya olduğu bu kadar yüksek sesle dile getirilmiştir⁴⁸. Vakfın radyo, televizyon, gazete, internet gibi medya organlarındaki yayınları ilk, orta, lise ve üniversitelerdeki örgütleniş ve gerçekleştirdikleri projeler Türk toplumunda çevreye karşı duyarlılığın şekillenmesinde büyük bir rol oynamıştır. Öyle ki biyolojik çeşitliliği koruma, çölleşmeyle mücadele, iklim, ağaçlandırma ve kırsal kalkınma projeleriyle kurucularından Hayrettin Karaca "Toprak Dede", A. Nihat Gökyiğit de "Yaprak Dede" unvanıyla anılır ve tanınır olmuştur.

Ülkemizdeki demokratik yönetim anlayışı güçlendikçe sivil toplum kuruluşlarının önemi artmış bu da çeşitli amaç ve gayelerle vakıf ve derneklerin teşekkülünü hızlandırmış ve sayılarını da yukarıya doğru çekmiştir. Bu bağlamda bölge, il, ilçe, kasaba, hatta köylere varıncaya kadar yerel çevre sorunlarına işaret eden pek çok dernek kurulmuştur. TC. İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı'nın 04.08.2015 rakamlarına göre Konya'daki 2737 dernekten, 37'si çevre, doğal hayat ve hayvanları koruma, 32'si gıda, tarım ve hayvancılık, 41'i de imar, şehircilik ve kalkındırma faaliyetlerini amaç edinmiştir. Konya Çevre Koruma Eğitim ve Araştırma Derneği, Ereğli Sazlıkları Akgöl ve Çevresini Koruma ve Güzelleştirme Derneği, Konya Çok Amaçlı Köpek Irkları Derneği, Yellice Mahallesi Kaynak Sularını Koruma Derneği, Selçuklu İlçesi Güvercin Sevenler Derneği ve Aspir Derneği gibi oluşumlar bu minvalde zikredilebilir⁴⁹.

Osmanlılar döneminde vakıflar üzerinden yürüyen çevre bilinci ve anlayışı, Türkiye Cumhuriyeti döneminde daha çok derneklerin ilgi alanına girmiş, vakıflar ise eğitim, kültür, yaşatma, sosyal yardımlaşma ve dayanışma faaliyetlerinde kendilerini göstermişlerdir. Türk Medeni Kanununa göre Konya'da kurulan 156 vakıftan⁵⁰ sadece bir kaçının (Konya İçme Suları Vakfı, Konya Mezarlıklar Vakfı gibi) doğrudan çevre sorunlarıyla ilgili olması bu hususu teyit eder mahiyettedir.

Modern devlet ve toplumların zenginlik ve eğitim düzeyi arttıkça çevre sorunlarına karşı daha duyarlı hale geldikleri bir gerçektir. Bu bağlamda, belli bir düzeyin üstünde zenginlik ve eğitim seviyesine sahip olan Avrupa Birliği ülkelerinin çevreye karşı daha fazla duyarlı olduğu söylenebilir. Nitekim çevre sorunlarına yönelik ilk ve etkin çözüm arayışları da AB ülkeleri tarafından başlamıştır. Bu ülkeler özellikle 1990'lı yıllarda çevre sorunları ile mücadele etmek amacıyla önemli kararlar almışlardır. Ülke için belli bir maliyet unsuru olmasına rağmen, karbon salınımı üzerinden karbon vergisi alınması uygulamasına ilk olarak AB ülkeleri tarafından geçilmiştir. Üretim maliyetlerini artırdığından uluslararası rekabeti negatif etkilemesine rağmen çevre kirliliği ile mücadele etmek amacıyla bazı AB ülkelerinde karbon vergisi uygulaması getirilmiştir. Bunun yanında AB ülkeleri çevre sorunları ile mücadele etmek amacıyla çevre eğitimi, çevre politikaları ilkeleri, çevre eylem programları gibi bir dizi yollara da başvurmuşlardır. Bu anlamda belli bir gelişmişlik seviyesi ve eğitim düzeyi ile çevreye duyarlı olma arasındaki ilişkiyi AB ülkeleri net bir şekilde yansıtmaktadır.

⁴⁸ http://www.tema.org.tr/web_14966-2_1/neuralnetwork.aspx?type=130. Erişim Tarihi: 03.08.2015.

⁴⁹ <http://www.dernekler.gov.tr/tr/Anasayfalinkler/illere-gore-faal-dernekler.aspx>. Erişim Tarihi 04.08.2015.

⁵⁰ <http://www.vgm.gov.tr/vakifarama.aspx?Yeni=1>. Erişim Tarihi 04.08.2015.

Ayrıca AB ülkelerinin çevre kirliliği ile mücadelede kullanmış oldukları araçların başarılı olduğu yapılan literatürde yer alan bazı ampirik çalışmalar ile ispatlanmıştır. Örneğin Tekin ve Şaşmaz, yapmış oldukları çalışmada 1995-2012 döneminde karbon vergilerinin çevre kirliliğini azalttığını ve bu ülkelerde meydana gelen büyümenin çevre kirliliğini aşağıya çektiğini tespit etmişlerdir⁵¹.

SONUÇ

Ayet ve hadisler gibi dinî referanslar ile padişah fermanları, nizamnameler ve yerel düzenlemeler gibi örfi ve hukuki düzenlemelerin fiiliyata geçirildiği alanlar olan vakıflar ve derneklerin faaliyetleriyle, Türk toplumunda çevre bilinci ve şuurunun geliştii söylenebilir. İnsan-çevre ilişkileri açısından zengin bir kültür ve bakış açısına sahip olan Türk toplumunun, bu hususiyetini modern dönemlere taşımada ve bir değer olarak insanlığa sunmada sıkıntılar yaşamaktadır. Sanayi devrimi öncesi ve sonrasının çevre sorunları ve anlayışı eskiye göre büyük değişikliğe uğramış, nihayet günümüzdeki gelişmiş Batılı ülkeler - her ne kadar dünyayı en fazla kirleten, tüketen ve çevre sorunlarını çıkaran kendileri olsa da - bu alanda daha ileri bir seviyeyi yakalayabilmişlerdir. Bu husus, eğitim ve zenginlik ile çevre bilinci arasında kurulan bağla ilgili olsa gerek.

---

⁵¹ Tekin, Ahmet – Mahmut Ünal Sasmaz, "Küresellesme Sürecinde Ekolojik Riskleri Azaltmada Çevresel Vergilerin Etkisi: Avrupa Birliği Örneği", *Yönetim ve Ekonomi*, 23/1, Manisa 2016, s.1, 16-17.

KAYNAKÇA

- AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C.6, Fey Vakfı Yay., İstanbul 1993.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Osmanlı Devletinde Belediye Teşkilatı ve Belediye Kanunları*, OSAV Yay., İstanbul 2005.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed, *İslam ve Osmanlı Çevre Hukuku*, OSAV Yay., İstanbul 2009.
- ALTINAY, Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, Haz. Abdullah Uysal, TC. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.
- AYDIN, Hüseyin, *Ekolojik Sorunlara Teolojik Yaklaşımlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2009.
- BALTACI, Cahit, "Vakfın Kuruluş Felsefesinde Çevre Faktörü", *Vakıflar Genel Müdürlüğü Çevre Sempozyumu: Geleneksel Vakıf Kültüründe Çevre ve Çevre Vakıfları*, Ankara 7-13 Mayıs 2007, s.31-33.
- BARKAN, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, II, İstanbul 1974, Tıpkıbasım, Ankara 2006, s.279-386.
- BATMAZ, Şakir - Özen Tok (Haz.) *Osmanlı Devletinde Nehirler ve Göller*, II, Not Yay., Kayseri 2015.
- Bayezid Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Nr.1970.
- CANSEVER, Turgut, "Osmanlı Şehri", *Osmanlı*, V, Edt. Güler Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s.509-527.
- ÇİFTÇİ Cafer, "Osmanlı'da Mahalle Avarız Vakıfları: Bursa Örneği (1749-1784)", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.29, Mayıs-Temmuz 2006, s.51-69.
- ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1981, s.1265-1274.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, III, Dersaadet 1314.
- GÜL, Fikri, "İnsan-Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.14, Denizli 2013, s.17-21.
- HINZ, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1990.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Avarız Vakfı", *DİA*, IV, Ankara 1991, s.109.
- KAZICI, Ziya, "Vakıfların Çevre İle İlgili Hizmetleri", *Vakıflar Genel Müdürlüğü Çevre Sempozyumu: Geleneksel Vakıf Kültüründe Çevre ve Çevre Vakıfları*, Ankara 7-13 Mayıs 2007, s.54-61.
- Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meâli*, Elmalılı Hamdi Yazır, Sad. Kasım Yayla, Merve Yay., İstanbul.
- MUŞMAL, Hüseyin, "XVII. Yüzyıl Ortalarında Konya Mahalleleri", *Konya IV, İpek Yolu Özel Sayı*, Edt. Yusuf Küçükdağ, Konya 2002, s.71-78.
- NASR, Seyyid Hüseyin, *İslâm'ın Kalbi*, Çev. Ahmet Demirhan, Gelenek Yay., İstanbul 2002.
- OĞUZ, İbrahim, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Midilli'de Zeytinyağı Üretimi ve Mihrişah Valide Sultan'a Ait Vakıf Zeytinlikler", *Vakıflar Dergisi*, S.43, Ankara 2015, s.77-103.
- ÖZCAN, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, TTK Yay., Ankara 2003.
- ÖZDEMİR, İbrahim, "Osmanlı Toplumunda Çevre Anlayışı", *Türkler*, X, Edt. Hasan Celal Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.598-610.
- ÖZDEMİR, İbrahim, *Yalnız Gezegen*, Kaynak Kültür yayın Grubu, İstanbul 2001.
- ÖZTÜRK, Nazif - Mevlüt Çam, "Evkâfın Suları/Veya Tarihte Su Vakıfları", *Su Medeniyeti Sempozyumu*, Konya Büyükşehir Belediyesi Yay., Konya 2010, s.348-373.
- ÖZTÜRK, Said (Yay. Haz.), *Çevre İnsan ve Tarih*, II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul 2007.
- ÖZTÜRK, Said, "Osmanlı Döneminde Çevrenin Korunmasında ve Geliştirilmesinde Vakıfların Rolü", *Vakıflar Genel Müdürlüğü Çevre Sempozyumu: Geleneksel Vakıf Kültüründe Çevre ve Çevre Vakıfları*, Ankara 7-13 Mayıs 2007, s.33-51.
- PEREMECİ, Osman Nuri, *Edirne Tarihi*, İstanbul 1940.
- SAK, İzzet, "Şer'îye Sicilleri Işığında Anadolu'nun Sağ Kolu Üzerinde Bulunan Konya ve Çevresinde Su Hizmetlerine Yapılan Vakıflar (1700-1900)", *CIEPO 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri (14-16 Nisan 2011)*, C.III, Uşak 2011, s.1461-1478.
- SAK, İzzet, *Kadı Sicilleri Işığında Konya'da yapılan Vakıflar (1650-1910)*, Konya Büyükşehir Belediyesi Yay., Konya 2012.
- ŞEKER, Mehmet, "Osmanlı Vakfiyelerinde Çevre Bilinci ve Örnekleri", *Ekoloji Çevre Dergisi*, Yıl:1, S.4, 1992, s.26-30.
- ŞENSOY, Fatma, "Suyu Vakfetmek, Arşiv Belgelerinden Konya Su Vakıflarını Okumak", *Su Medeniyeti Sempozyumu*, Konya Büyükşehir Belediyesi Yay., Konya 2010, s.374-391.

- Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Tahrir Defterleri (TKGM TT): 564, 565, 584.
Tarihimizdeki İlginç Vakıflar, Edt. Mehmet Fatih Müftüoğlu, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2012.
- TEKİN, Ahmet – Mahmut Ünal Şaşmaz, “Küresellesme Sürecinde Ekolojik Riskleri Azaltmada Çevresel Vergilerin Etkisi: Avrupa Birliği Örneği”, *Yönetim ve Ekonomi*, 23/1, Manisa 2016, s.1-17.
- YÖRÜK, Doğan, “16-17. Yüzyıllarda Konya ve Çevresindeki Su Kaynaklarının Kullanımına Dair Gözlemler”, *Osmanlı Devletinde Nehirler ve Göller*, II, Haz. Şakir Batmaz – Özen Tok, Not Yay., Kayseri 2015, s.677-690.
- YÖRÜK, Doğan, “Başdeftardar el-Hâc Mehmed Efendi Vakfiyesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXI/2, İzmir 2006, s.197-221.

<http://www.greenpeace.org/turkey/tr/about/>. Erişim Tarihi: 30.07.2015.

<http://www.greenpeace.org/turkey/tr/about/history/basarilar/>. Erişim Tarihi: 30.07.2015.

http://www.tema.org.tr/web_14966-2_1/neuralnetwork.aspx?type=130. Erişim Tarihi: 03.08.2015.

<http://www.dernekler.gov.tr/tr/Anasayfalinkler/illere-gore-faal-dernekler.aspx>. Erişim Tarihi: 04.08.2015.

<http://www.vgm.gov.tr/vakifarama.aspx?Yeni=1>. Erişim Tarihi 04.08.2015.

<http://www.marketwatch.com/story/stephen-hawkings-catastrophic-end-for-planet-earth-2015-07-09>. Erişim Tarihi: 18.07.2016.

<http://www.bustle.com/articles/137127-how-stephen-hawking-thinks-the-world-will-end-comes-in-a-variety-of-terrifying-ways>. Erişim Tarihi: 18.07.2016.